

УДК : 612:615.814.1

НАГАЙЧУК В.І.¹
 МАКАЦ В.Г.²

ГІПОТЕТИЧНІ ОСНОВИ ГОЛКОТЕРАПІЇ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА

(ІНФОРМАЦІЯ 1)

¹ Expert of the highest level of NAS of Ukraine, MD, associate professor of the chair of general surgery (Vinnytsia state university named after Pirogov M.I., Ukraine)

² Expert of the highest level of NAS of Ukraine, MD, professor (European centre for postgraduate education of doctors of the PO the "Ukrainian national Academy of Sciences")

Розглядається комплекс традиційних теоретичних положень китайської Чжень-цзю терапії (концепції У-СІН, ЧЖАН-ФУ, ІНЬ-ЯН, ЦЗІН-ЛО, ЧІ). Звертається увага на їх архаїчність, обмежене сприйняття західними спеціалістами і сучасно не аргументоване використання в системі фахової підготовки лікарів відповідного профілю. Пропонується методологія комплексного сприйняття традиційних теоретичних основ Чжень-цзю терапії за допомогою розробленої "Карти-схеми".

Ключові слова. Чжень-цзю терапія, голкотерапія, концепції У-СІН, ЧЖАН-ФУ, ІНЬ-ЯН, ЦЗІН-ЛО, ЧІ.

The paper explores complex theoretical positions of the traditional Chinese acupuncture therapy (concepts of Wu-xing, Zhang-Fu, Yin-Yang, Xing-luo, Qi). Attention is drawn to their archaic, limited perception of Western specialists and contemporarily unargumented use in the system of the professional training of doctors of the target specialization. Proposed methodology of the complex perception of the theoretic bases of acupuncture therapy with the help of the developed "Map-scheme".

Keywords. Acupuncture therapy, acupuncture, the concept of Wu-xing, Zhang-fu, Yin-Yang, Xing-Luo, Qi.

Рассматривается комплекс традиционных теоретических положений китайской Чжень-цзю терапии (концепции У-СИН, ЧЖАН-ФУ, ИНЬ-ЯН, ЦЗИН-ЛО, ЧИ). Обращается внимание на их архаичность, ограниченное восприятие западными специалистами и современно не аргументированное использование в системе профессиональной подготовки врачей соответствующего профиля. Предлагается методология комплексного восприятия традиционных теоретических основ Чжень-цзю терапии с помощью разработанной "Карты-схемы".

Ключевые слова. Чжень-цзю терапия, иглотерапия, концепции У-СИН, ЧЖАН-ФУ, ИНЬ-ЯН, ЦЗИН-ЛО, ЧИ.

Вступ

Розуміння архаїчних положень китайської Голкотерапії (основи "Функціональної вегетології") нам потрібно для біофізичного аналізу її теоретичної бази і експериментального доказу допущених на протязі століть помилок. При цьому звертаємо увагу, що Східна терапевтична філософія - це унікальна система збережених знань попередніх цивілізацій, матеріалістична суть яких тільки зараз починає усвідомлюватися.

Давайте їх розглянемо і звернемо увагу на специфічну логіку і складність побудови теоретичних концепцій, які приховані за езотеричною простотою. І ще раз згадаємо традиційні символи акупунктурних каналів (табл.1), якими будемо постійно оперувати.

Традиційна школа розглядає біологічну систему як Мікрокосмос, підпорядкований загальним принципам існування Матерії (одні і ті ж закони регулюють внутрішню діяльність

Таблиця 1

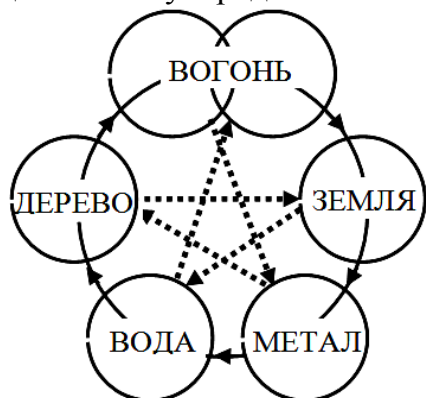
Традиційний канал	МАН *	ФН	Традиційний канал	МАН *	ФН
Легені	LU	P	Сечовий міхур	BL	V
Товстий кишковок	LI	GI	Нирки	KI	R
Шлунок	ST	E	Перикард	PC	MC
Селезінка - підшлункова залоза	SP	RP	Трийний об'єднувач	TE	TR
Серце	HT	C	Жовчний міхур	GB	VB
Тонкий кишковок	SI	IG	Печінка	LR	F

*МАН – міжнародна номенклатура ВООЗ;
 ФН – її французький аналог.

організму і енергоінформаційні потоки Всесвіту). При цьому гіпотетичну взаємозалежність забезпечує система невидимих на тілі людини акупунктурних точок і специфічні "канали циркуляції енергії ЧІ" (меридіани). Функціональна цілісність гіпотетичної системи обумовлена архаїчними концепціями і правилами, що складають теоретичну основу Східної терапевтичної філософії.

КОНЦЕПЦІЯ "У-СІН" (ТЕОРІЯ П'ЯТИ ЕЛЕМЕНТІВ)

Першим принциповим положенням Східної філософії є ідея про п'ять першоеlementів (мал.2). Відповідно традиційній філософії, реальність Буття символізують Вода, Вогонь, Метал, Земля і Дерево, взаємозалежність яких створює умови для виникнення безлічі матеріальних явищ в навколишньому середовищі. Людина, як частка Природи, залежить від загальних Законів її існування і за принципом функціональної упорядкованості кожний орган (система) співвідносний з певним

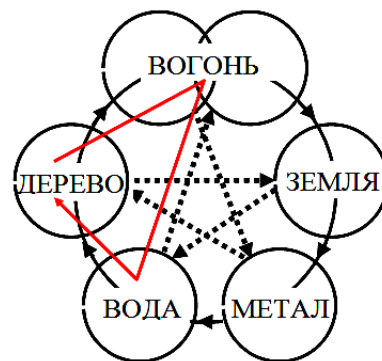
Мал.2 Традиційні Елементи

елементом. Між ними проходить постійна взаємодія, яка забезпечує функціональну цілісність організму. Ці взаємозв'язки існують у вигляді двох різноспрямованих сил: стимуляції (активація) та деструкції (пригнічення) і формують традиційні тріади циклу ЗІРКИ (мал.3). При цьому характер стимулюючих зв'язків в емпіричному розумінні представлений наступним чином: Вода дає життя Дереву, Дерево дає життя Вогню, Вогонь дає життя (утворює попіл) Землі, Земля дає життя (народжує) Металу, Метал дає життя (здобуває) Воді і так далі по циклу. Тобто, початкова активність попереднього

елементу обумовлює наслідкову активність наступного.

Щоб зрозуміти традиційну взаємозалежність між Елементами розглянемо будь-яку послідовність з трьох символів (тріад), які об'єднані двома стимулюючими і одним деструктивним зв'язками (мал.3).

Вважається, що відносно пошкодженого елемента його попередник буде БАТЬКОМ (згідно спрямованості активуючих зв'язків), а наступник - Сином. Наприклад, по відношенню до елемента ДЕРЕВО (тріада Вода-ДЕРЕВО-Вогонь) елемент Вода буде одночасно БАТЬКОМ елемента Дерево і ДІДОМ елемента Вогонь. Одночасно елемент Вогонь по відношенню до Дерева вважається його СИНОМ і ВНУКОМ Води, згідно напрямку деструктивного зв'язку (пригнічення).

Мал.3 Тріади циклу ЗІРКА

Теорія стверджує, що корекція функціональних порушень за правилом ДІД-ВНУК дає можливість комплексного використання зв'язків активації і пригнічення в указаний тріаді. Розглянемо два приклади.

1) **Елемент Дерево пригнічений.** Стимуляція елемента ВОДА одночасно активує елемент Дерево (збудження за правилом Батько-Син) і пригнічує елемент Вогонь (посилення деструктивного зв'язку за правилом ДІД-ВНУК). При цьому пригнічення Вогню зменшує його енергетичну потребу за рахунок елемента Дерево, що в свою чергу приводить до енергетичного накопичення в останньому.

2) **Елемент Дерево збуджений.** Пригнічення активності елемента ВОДА обумовлює зменшення енергопостачання Дереву (за правилом Батько-Син) і збудження Вогню (за рахунок зменшення деструктивного впливу за правилом ДІД-ВНУК). При цьому збудження елемента Вогонь обумовлює пригнічення елемента Дерево (за правилом Батько-Син).

3) Надмірний деструктивний вплив обумовлює пригнічення активності залежного Елемента за правилом ДІД-ВНУК;

4) Ослаблений деструктивний вплив обумовлює збудження активності залежного Елемента за правилом ДІД-ВНУК.

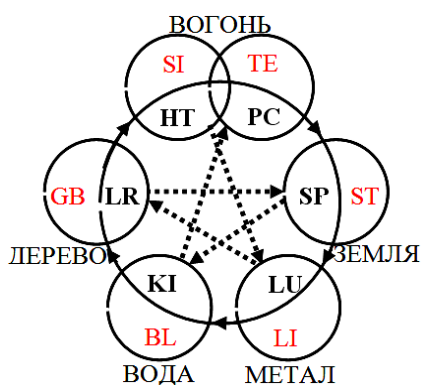
Згідно концепції У-СІН, указана взаємозалежність за правилом ДІД-ВНУК існує в наступних тріадах елементів: ВОДА-Дерево-Вогонь, ДЕРЕВО-Вогонь-Земля, ВОГОНЬ-Земля-Метал, ЗЕМЛЯ-Метал-Вода і МЕТАЛ-Вода-Дерево. Слід підкреслити, що згідно традиційним законам глибинної циркуляції енергії (концепції ЧЖАН-ФУ, ІНЬ-ЯН, ЦЗИН-ЛО) указані взаємозв'язки відокремлено існують між органами (системами) ІНЬ і ЯН.

Щоб перевірити біофізичну реальність концепції У-СІН, необхідно ознайомитися з традиційним вченням ЧЖАН-ФУ, в якому на місці п'яти Елементів розташовані відповідні функціональні системи (акупунктурні канали).

КОНЦЕПЦІЯ ЧЖАН-ФУ (ТЕОРІЯ ПРО ГОЛОВНІ ОРГАНИ)

Другим принциповим положенням Східної філософії є ідея про Головні органи. Традиційна медицина ідентифікувала з кожним елементом теорії У-СІН конкретні органи людського тіла. При цьому особливо наголошується, що останні являються функціональними структурами і знаходяться в динамічно взаємозалежній рівновазі, в тому числі з психічною функцією.

Органи ЧЖАН відносяться до системи ІНЬ, характеризуються щільністю, являються паренхіматозними і накопичують енергію (Легені -LU, Селезінка і підшлункова залоза -SP, Серце -HT, Печінка -LR і Нирки -KI). До цієї групи відноситься умовний орган Перикард (PC), який разом з серцем (HT) контролює кровообіг, дихання, працездатність і статеву функцію (мал.4).

Мал.4 Співвідношення Елементів і Головних органів

Органи ФУ відносяться до системи ЯН. Вони порожнисті, призначені для прийому їжі, всмоктування і травлення, мають шляхи безпосереднього контакту із зовнішнім середовищем (Товстий кишковик-LI, Шлунок-ST, Тонкий кишковик -SI, Жовчний (GB) і Сечовий міхур-BL). До цієї ж групи відноситься умовний орган Лімфатична система, або трійний обігрівач (TE), який об'єднує функції органів грудної, черевної та мискової порожнини.

ІНЬ і ЯН органи взаємопов'язані між собою законами циклу У-СІН. При цьому їх зв'язки обумовлені специфічними каналами, що утворюють замкнуту систему енергетичного забезпечення організму. До неї входять також функціональні системи що не мають традиційної органної прив'язки: Передній серединний (CV), Задній серединний (GV), Перикард (PC) та Лімфатичний (TE) канали.

Практичні положення концепції ЧЖАН-ФУ.

Таким чином, концепція ЧЖАН-ФУ указує на специфічну взаємозалежність Головних органів і являється архаїчною теоретичною базою традиційних правил: Велике коло циркуляції енергії ЧІ, Внутрішній біологічний годинник, Мати-Син по Великому колу, ДІД-ВНУК, Південь-Північ, Лівий-Правий [Чоловік-Жінка], Спарені канали і Канальна енергетична спрямованість.

Слід зазначити, що указані положення і традиційні правила обумовлюють специфічно відособлену залежність між ІНЬ і ЯН групами Головних органів, голослівно прийняті фахівцями на віру і по-сьогодні використовуються в терапевтичній практиці. Указані залежності, згідно традиційним уявленням, забезпечують динамічну сталість ЯН-ІНЬ синдрому і взаємовідношення з оточуючим середовищем. Для розуміння їх механізмів традиційна теорія запропонувала концепцію енергії (ЧІ), систему акупунктурних зон і енергетичних каналів (ЦЗИН-ЛО).

КОНЦЕПЦІЯ "ІНЬ-ЯН" (ТЕОРІЯ ДИНАМІЧНОЇ РІВНОВАГИ)

Третім принциповим положенням Східної філософії є ідея енергетичної полярності, виражена принципом ІНЬ-ЯН. З її позиції ІНЬ-ЯН це дві взаємозалежні протилежності, що відображають постійну боротьбу за гармонію (функціональну динамічну рівновагу внутрішнього і зовнішнього середовищ). При цьому ЯН (чоловічий, активний і творчий початок) пов'язаний з Сонцем, світлом і життям, а ІНЬ (жіноче, пасивне, деструктивне) пов'язане з Місяцем, темнотою і смертю.

Дуалістичний принцип ІНЬ-ЯН поширюється на всі сторони життя і космічні процеси, що необхідно для досягнення стійкої динамічної рівноваги в невинно змінному Всесвіті.

На думку стародавніх теософів порушення рівноваги веде до виникнення функціональної патології. Остання виражається в перевазі ІНЬ або ЯН синдрому (тобто в перевазі процесів пригнічення або збудження). Будь-який рівень збудження органу відносять до стану ЯН, а пригнічення - до ІНЬ.

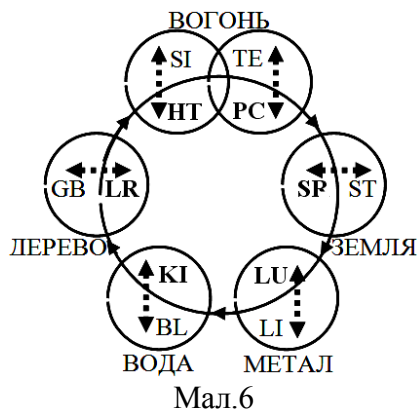
Виходячи з принципу збереження динамічної рівноваги, східні терапевти оцінюють ІНЬ-ЯН синдром і відновлюють порушену гармонію, яка за сучасним уявленням є проявом вегетативної рівноваги (гомеостазу). На практиці концепцію ІНЬ-ЯН і сьогодні використовують в різноманітних діагностичних техніках (пульсова діагностика) і методах акупунктурної корекції.

По великому рахунку Східна філософія не суперечить сучасним уявленням про універсальні принципи організації Живого. Їй притаманний холістичний (англ. Whole - ціле) підхід, що розглядає людину у нерозривній єдності зовнішніх і внутрішніх взаємозв'язків і відображений у Великій Монаді (грець. monas, monados - одиниця, неподільне; мал.5).

Монади в філософії Лейбніца і старокитайській Тай-Цзи-Ту символізують першоелемент всього суцього. Зашифровані в них закономірності, з точки зору наукової методології, відображають наступне: єдність і боротьбу протилежностей; перехід кількісних змін в якісні (і навпаки); збереження енергії та речовини; теорію відносності і концепцію голографічної побудови Всесвіту. Монаду можна інтерпретувати і як графічну модель хвильового процесу, динаміка якого (ІНЬ-ЯН, пригнічення-збудження) притаманна природним явищам незалежно від середовища їх організації.

Мал.5

Практичні положення концепції ІНЬ-ЯН

Практичне положення концепції ІНЬ-ЯН відображає правило СПАРЕНІ КАНАЛИ (мал.6). Це ІНЬ-ЯН комплекси у вигляді функціональних груп LU-LI, SP-ST, PC-TE, LR-GB і KI-BL. Специфічна активність кожного комплексу полягає в двох годинній асинхронній (контрастно-протилежній) залежності між парними функціональними системами.

КОНЦЕПЦІЯ "ЧІ" (ТЕОРІЯ ЕНЕРГЕТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ)

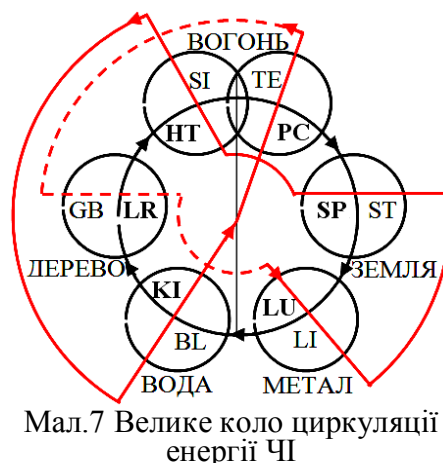
Четвертим принциповим положенням Східної філософії є ідея енергії ЧІ, яка традиційно вважається тонкою енергією внутрішніх органів, що формує клітинні структури організму. Стародавні індійські трактати називають її Праною і указують на джерело - Сонячне випромінювання невідчутного нами спектру. Великий тлумачний словник Китайських ієрогліфів наводить 30 значень ЧІ і представляє її універсальним активатором енергоінформаційних принципів організації Природи.

Таким чином, стародавні матеріалісти визнавали природні енергетичні джерела, головними з яких вважали "енергію Всесвіту, повітря і живлення". При цьому вони мали на увазі не органічний, а системно-функціональний вплив...

Практичні положення концепції "ЕНЕРГІЯ ЧІ"

Філософська сторона теорії, на жаль, не зацікавила сучасних послідовників традиційного напрямку. Вони сліпо використовують в своїй практиці традиційні положення про циркуляцію енергії ЧІ по ВЕЛИКОМУ КОЛУ (LU-LI-ST-SP-HT-SI-BL-KI-PC-TE-GB-LR-LU) і відповідне правило МАТИСИН (мал.7). Беруть до уваги, що енергетика комплексів спарених каналів підпорядкована двогодинному біологічному ритму і характеризується послідовністю максимальної та мінімальної активності (Внутрішній біологічний годинник)... Ві-

рять, що в передньому (CV) і задньому (GV) серединних каналах енергія завжди рухається знизу доверху, в першому випадку регулюючи енергію всіх ЯН, а в другому всіх ІНЬ каналів. При цьому енергетичний дисбаланс на фізичному рівні виникає внаслідок порушення синхронної активності меридіанів і обумовлює патологію.

КОНЦЕПЦІЯ ЦЗИН-ЛО (ЗОНИ І ЕНЕРГЕТИЧНІ КАНАЛИ)

П'ятим принциповим положенням Східної філософії є ідея про акупунктурні зони і об'єднуючі їх акупунктурні канали (меридіани). Традиційна теорія для кожного акупунктурного каналу виділяє групу стандартних пунктів, що відображають і корегують їх конкретний функціональний стан. Це точки каналного входу і виходу, пригнічення, тонізації, посібники (Ю-пункти), співчуваючі (Шу-пункти), тривоги (Мо-пункти) і протибольові.

Окрім того, практичне значення в акупунктурній практиці мають стабілізуючі зони (Ло-пункти), які є вторинними каналами зв'язку між спареними (ІНЬ-ЯН) каналами, і групові стабілізуючі зони (групові Ло-пункти). Вони контролюють енергетичну рівновагу в окремих групах функціональних каналів. Розташовані за конкретною схемою, вони відрізняються від суміжних ділянок своїми динамічними і функціональними особливостями...

Енергетичні канали (меридіани). Згідно традиційним уявленням, ЧІ (життєва сила, енергія, життєві соки, кров тощо) циркулює по організму завжди в одному напрямку і за 24 години послідовно проходить по кожному каналу і органу. При цьому кожний орган має власну ЧІ, як вираження обміну і функції в конкретний момент часу.

Традиційну суть емпіричного вчення про енергетичні канали (меридіани) представляє сучасна монографія ХОАНГ-БАО-ТЯУ та ЛА-КУАНГ-НИЄП (Голковковання [переклад з в'єтнамського] М, 1988, 672С). Сучасні адепти Східної терапевтичної філософії стверджують: „Скрупульозні спостереження за активністю організму дозволили в минулому виявити систему незрозумілих досі каналів, які локалізуються на поверхні і в глибині тіла та забезпечують циркуляцію гіпотетичної енергії ЧІ (табл.1)... Вона включає в себе 12 головних меридіанів, 12 вторинних і 8 незвичайних (чудових).

Таблиця 1

ТРАДИЦІЙНА СИСТЕМА МЕРИДІАНІВ І КОЛАТЕРАЛЬНИХ ЛІНІЙ				
СИСТЕМА МЕРИДІАНІВ	ОСНОВНІ	ПОДОВЖНІ	12 ГОЛОВНИХ (ПРОХОДЯТЬ МІЖ М'ЯЗАМИ ВЗДОВЖ ТІЛА); 12 ЇХ ВІДГАЛУЖЕНЬ; 8 ЧУДЕСНИХ	
		ВТОРИННІ	15 ВТОРИННИХ	
	ДОПОМІЖНІ	СЕРЕДНІ, МІЛКІ, ПОВЕРХНЕВІ	МІЛКІ ВІДГАЛУЖЕННЯ ВТОРИННИХ МЕРИДІАНІВ	
		СЕРЕДИННІ	ВНУТРІШНІ ОРГАНИ, ЗВ'ЯЗАНІ З МЕРИДІАНАМИ	
		ЗОВНІШНІ	12 СУХОЖИЛЬНИХ І 12 ШКІРНИХ ЗОН	ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗОК З ОДНИМ З ГОЛОВНИХ МЕРИДІАНІВ

Не відстають від традиційної творчості і сучасні "фахівці - рефлексотерапевти". Сьогодні описані так звані "*міні* акупунктурні системи (МАС)" скальпу (MS), вушної скойки (МА), долоні та ступні (Су-Джок), ротової та носової порожнин і (!) навіть піхви... А в кожній МАС знаходять ще

більш дрібніші "*мікро* акупунктурні" системи. Як наприклад, прийняти на віру повідомлення, що "МАС долоні містить в собі біоембріоінформаційну систему ЕСІWO, представлену другою п'ястковою кісткою" (виділено нами)... Розроблена навіть міжнародна акупунктурна номенклатура (МАН), якою ВООЗ пропонує користуватися "з метою єдиного сучасного розуміння теорії і практики рефлексотерапії". При цьому звертає на себе увагу її рекомендація, згідно якої "...однією з основ медицини на сучасному етапі повинні стати електропунктурна діагностика і рефлексотерапія" (Міжнародна нарада ВООЗ по традиційній медицині, Єреван, 19-21.09. 2003). І не видно кінця-краю "науковій творчості сучасних рефлексотерапевтів". При цьому нікого не бентежить відсутність доказовості теоретичної і практичної бази Східної терапевтичної філософії, а поодинокі критичні роботи дружньо замовчуються...

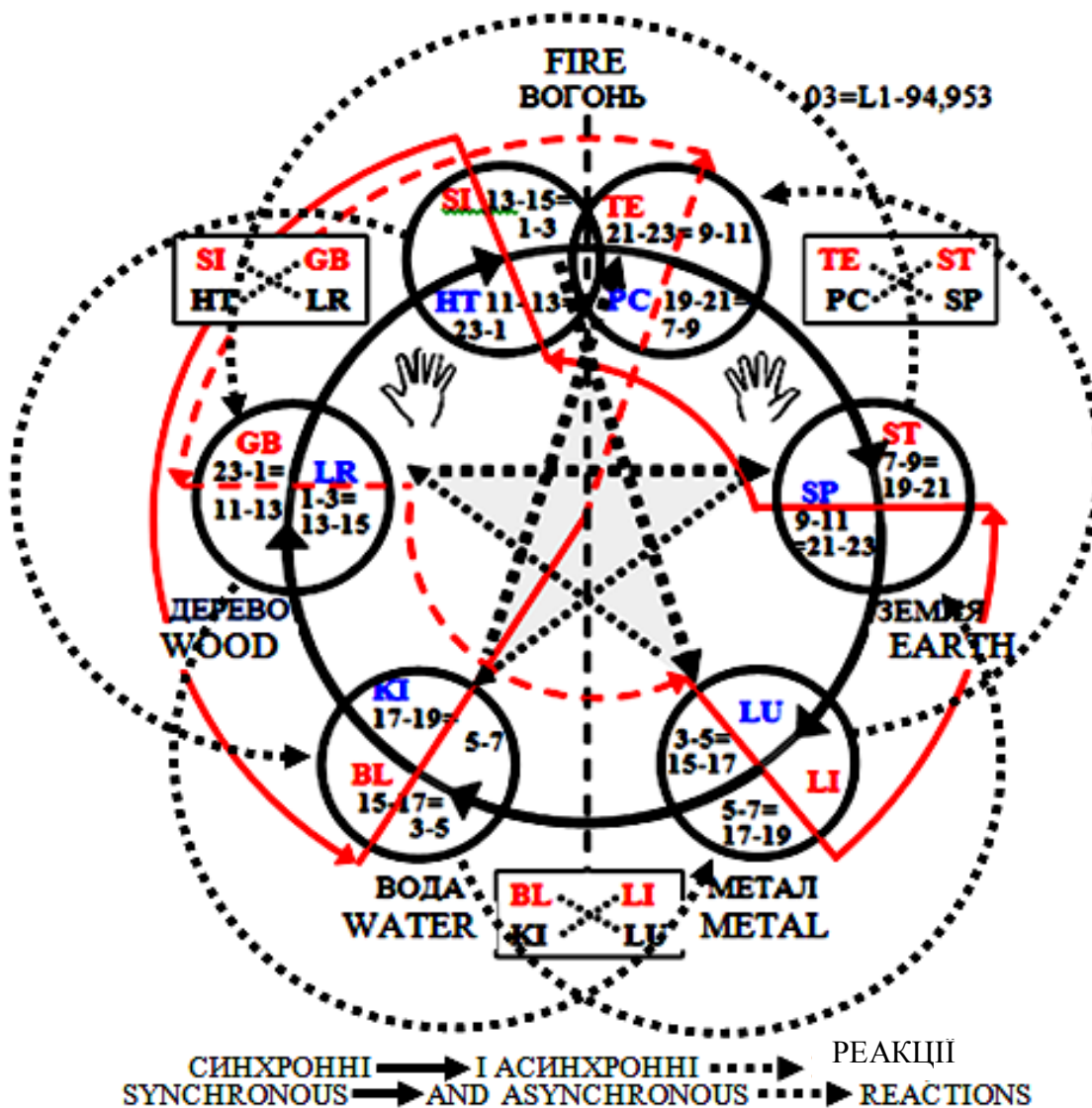
На думку Східних адептів, меридіани в сукупності створюють мережу шляхів по яким циркулює енергія "і кров". Їх обіг в 12 головних меридіанах виглядає наступним чином: 1) в трьох ручних ІНЬ меридіанах від щільних органів до долоні; 2) в трьох ручних ЯН меридіанах від долоні до голови; 3) в трьох ножних ЯН ме-

ридіанах від голови до ступні; 4) в трьох ножних ІНБ меридіанах від ступні до живота і грудей (мал. 8)...

вині розташована пара каналів SI-HT, в правій TE-PC). До них також застосовується правило СПАРЕНІ КАНАЛИ.

4) В половинках кожного Елемента розміщена інформація про назву каналу і періоди його "максимально - мінімальної" активності [наприклад, Елемент ВОДА (КИ 17-19=5-7; BL 15-17=3-5; дивись правило Внутрішній біологічний годинник]. Термін максимальної активності кожного каналу одночасно указує на термін мінімальної активності протилежного каналу за правилом ПІВДЕНЬ-ПІВНІЧ, а термін мінімальної, навпаки, - на максимальну.

Мал.9 Карта-схема традиційних основ Голкотерапії (по В.Макацу)

5) Суцільна ломана лінія через канали LU-LI-ST-SP-HT-SI-BL-KI і пунктирна через PC-TE-GB-LR-LU указують ВЕЛИКЕ КОЛО традиційної енергетичної циркуляції (тривалість циклу 24 години, з двогодинною максимальною активністю в кожному каналі). З ним пов'язані традиційні правила МАТИ-СИН (по великому колу), СПАРЕНІ КАНАЛИ (в кругах-Елементах) і ВНУТРІШНІЙ БІОЛОГІЧНИЙ ГОДИННИК.

6) Чорними пунктирними стрілками ЗІРКИ указані асинхронні зв'язки пригнічення (деструкції), які діють по законах глибинної циркуляції енергії між окреми-

ми каналами ІНЬ-ІНЬ або ЯН-ЯН за правилом ДІД-ОНУК (LU-LR...LI-GB; KI-PC...BL-TE; LR -SR...GB-ST; HT-LU...SI-LI). Товсті пунктирні стрілки ЗІРКИ додатково указують напрямок асинхронного (контрастно-деструктивного) впливу за правилом ЛІВІЙ-ПРАВІЙ (ЧОЛОВІК-ЖІНКА) між окремими каналами групи ІНЬ (KI-PC, LR-SP, HT-LU), або ЯН (BL-TE, GB-ST, SI-LI).

7) В трьох прямокутниках поміж кругами Елементами перехрещені пунктирні лінії указують на пари контрастно-протилежних каналів за правилом ПІВДЕНЬ-ПІВНІЧ (SI-LR, GB-HT; TE-SP, ST-PC; BL-LU, LI-KI). До указаних зв'язків мають відношення канали, розташовані у відповідних Елементах справа і зліва від прямокутників.

8) Зовнішні пунктирні лінії у вигляді пелюсток указують на традиційну взаємозалежність по правилу "Протипригнічення".

Розроблена Карта-схема дає можливість оперативно орієнтуватися в архаїчних основах теорії і практики традиційної Голкотерапії...

Висновок.

Ми далекі від огульної критики емпіричних положень хоча і визнаємо, що одразу прийняти на віру все вищенаведене важко. Але сьогодні є вагомі аргументи вважати гіпотетичну акупунктурну систему біофізичною реальністю. При цьому зауважимо, що виявлені нами феномени, їх логічна упорядкованість і надзвичайна складність системної взаємозалежності свідчать, скоріше за все, про суцільний пласт доісторичних знань попередніх цивілізацій, отриманих і збережених в емпіричній формі нашими китайськими Вчителями...

А якщо все вищенаведене справді реально, але не зовсім так, як нас продовжують вчити?!

Давайте приступимо до невдячної, але вкрай необхідної роботи – біофізичної ревізії традиційних положень китайської Голкотерапії.

І хай наступить час Істини!

Список використаної літератури

1. Вогралик Вадим Габриєлевич, Вогралик Михаїл Вадимович. Пунктурная рефлексотерапия (Чжень-цзю) : монография / В. Г. Вогралик, М. В. Вогралик. – Горький, Волго-Вятское книжное издательство, – 1988. – 335 с. – ISBN 5-7420-0073-1
2. Дубровин Денис Александрович. Трудные вопросы классической китайской медицины (трактат Нань-цзин) : монография / Д. А. Дубровин. – Л., Аста Прес, 1991, 223 с. – ISBN 5-85-962-001-02
3. Иглоукальвание (перевод с вьетнамского). : монография / под общей редакцией Хоанг Бао Тяо, Ла Куанг Ниеп. – М., Медицина, 1988. – 672 с. – ISBN 5-225-00299-4
4. Мачерет Евгения Леонидовна, Лысенюк Виктор Павлович, Самосюк Иван Захарович. Атлас акупунктурных зон : монография / Е. Л. Мачерет, В. П. Лысенюк, И. З. Самосюк. – К. : "Вища школа", 1986. – 256 с.
5. Мачерет Евгения Леонидовна, Самосюк Иван Захарович. Руководство по рефлексотерапии : монография / Е. Л. Мачерет, И. З. Самосюк. – К.: "Вища школа", 1982. – 305 с.
6. Овечкин Алексей Михайлович. Основы Чжень-цзю терапии : монография / А. М. Овечкин; под ред. проф. В. Г. Вогралика. – Саранск, Голос, 1991. – 416 с. – ISBN 5-7585-0007-0
7. Портнов Фома Григорьевич. Электropунктурная рефлексотерапия : монография / Ф. Г. Портнов. – Рига, Зинатне, 1988. – 352 с. – ISBN 5-7966-0132-6
8. Табеева Дина Мухамедовна. Руководство по иглорефлексотерапии : монография / Д. М. Табеева. – М., Медицина, 1980. – 560 с.
9. Чжу-Лянь. Руководство по современной Чжень-цзю терапии (иглоукальвание и прижигание) : монография / Чжу-Лянь. – М., Госиздат. мед. литературы, 1959. – 270 с.
10. Anatomical atlas of Chinese acupuncture points: *monograph* / The Cooperative Group of Shandong Medical College and Shandong College of Traditional Chinese Medicine. – Shandong science and technology press. – Jinan, China, 1982. – 265 s.
11. Illustrated dictionary of Chinese acupuncture / Zhang Rui-fu, Wu Xiu-fen, Nissi S. Wang. – Beijing College of Traditional Chinese Medicine. China, [1982]. – 408 s. – ISBN 962-06-0287-0

12. Katsusuke Serizawa/ Effective tsudo therapy : *monograph* / S. Katsusuke. – Japan publications, INC. – 1984. – 240 s. – ISBN 0-87040-581-0
13. Konig Georg, Wancura Ingrid. Praxis und Theorie der Neuen Chinesischen akupunktur. Band 1 / G. Konig, I. Wancura. –Wien-Munchen-Bern,1979, – 402 s. – ISBN 3-85175-294-5
14. Wancura Ingrid. Praxis und Theorie der Neuen Chinesischen akupunktur. Band 2 : *monograph* / I. Wancura. – Wien-Munchen-Bern,1983, – 342 s. – ISBN 3-85175-295-3
- 16.Namikoshi Tokujiro/ Shiatsu (Japanese Finger Pressure Therapy) : *monograph* / T. Namikoshi. – Japan publications, INC. Printed in U.S.A. – 1988. – 82 s. – ISBN 0-87040-169-6